

Bankieren in een duurzame toekomst¹

drs M.H.A. Jeucken

“...De welvaart won het dus meestal van de duurzaamheid. ...Ware het niet beter om geen fysieke maar een kennisinfrastructuur en een elektronisch netwerk aan te leggen en te streven naar ‘Nederland Kennisland’ of - als dat fraaier klinkt - ‘Brainport to Europe’?” (Dierick, 1998)

Inleiding

In 1722 landde de ontdekkingsreiziger Johan Roggeveen als eerste (westerling) op het kale Paaseiland in de Grote Oceaan. Paaseiland bleek een kaal eiland te zijn met een kuststrook vol met grote stenen beelden, ruim zeshonderd. Het was ook bewoond, maar de bewoners woonden hongerig in holen. Dat wil zeggen de laatste bewoners. Ooit was het eiland dichtbebost en woonden er meer mensen. De ontbossing, de beelden en de deels uitgestorven bevolking bleken met elkaar samen te hangen. De stenen waaruit de beelden werden vervaardigd, werden uit een groeve midden op het eiland gehaald. Om de duizenden kilo's wegende beelden aan de kust te krijgen, kapte men bomen om de beelden te verplaatsen over een afstand van tien à twintig kilometer van de groeve naar de kust. De clans op het eiland rivaliseerden met elkaar wie de meeste, de mooiste en grootste beelden bouwde. In een uitputtende concurrentiestrijd bleef er geen boom over en door de daaropvolgende erosie werd de grond onvruchtbaar. Tevens waren er geen bomen meer om huizen of boten te bouwen om het eiland te verlaten. Dit alles leidde tot hongersnood en sterfte; een ontwikkelde cultuur ging ten onder².

Pessimisten halen dit voorbeeld vaak aan om aan te geven dat er fysieke grenzen aan ons handelen zitten en trekken hieruit de les, dat zelfs indien fysieke grenzen zichtbaar worden, sociaal-economische systemen ervoor zorgen dat de grenzen genegeerd worden. Wat op een klein eiland gebeurde, zou nu van toepassing zijn voor de gehele aarde: “Spaceship Earth wordt in haar bestaan bedreigd”. Kenneth Boulding introduceerde deze leus in 1966 om duidelijk te maken, dat het vraagstuk van milieuvervuiling en het verbruik van natuurlijke grondstoffen alle mensen en naties op aarde raakt; milieu en natuur houden geen rekening met (bestuurlijke) grenzen en rassen. Met dit idee heeft Boulding in feite de basis gelegd voor het begrip duurzame ontwikkeling, dat in 1987 door de Brundtland-commissie op de politieke agenda is gezet.

Maar: over welke milieuproblemen hebben we het? Wat is duurzame ontwikkeling? En sterker: wat heeft een bank met duurzaamheid te maken? Dit artikel zal deze vragen beschouwen, door enerzijds een terugblik te werpen op de ontwikkeling van milieuvraagstukken, -bewustzijn en de hedendaagse rol van banken hierbij en anderzijds een visie op een mogelijke rol van (duurzame) banken in de toekomst te geven.

Milieu en economie

De milieuproblematiek laat zich goed schetsen door de metafoor ‘tragedy of the commons’. Hiermee wordt een situatie bedoeld van onvoldoende onderkende schaarste, die leidt tot een uitputting van gronden, bevordering

---

¹ Diverse onderdelen van dit artikel zijn met toestemming van de Rabobank overgenomen uit Jeucken, 1998a.

² Zie Ponting (1994) voor een nadere uiteenzetting van de geschiedenis van Paaseiland en andere voorbeelden in het verre verleden van de mensheid, waaruit blijkt dat menselijk handelen soms tot desastreuze gevolgen voor een beschaving kan leiden.

van erosie en meer in het algemeen te sterke doorbreking van kringlopen en aantasting van reproducerende systemen. De metafoor wordt vaak gehanteerd voor de visserij. Elke visser kan zien wanneer er sprake is van overbevissing en wanneer de toekomstige vangstmogelijkheden gevaar lopen. 'Tragedy of the commons' houdt in dat elke visser de problemen signaleert, maar geen prikkel heeft ernaar te handelen. Immers, zijn vrijwillige vangstbeperking vergroot de vangsten van de andere vissers, waardoor per saldo het effect op de mate van overbevissing nihil is. De zee is in ieders eigendom ('common good') en daardoor ontstaat overexploitatie. Deze overexploitatie is een klassiek voorbeeld van marktfalen, met als belangrijkste oorzaak het ontbreken van informatie over de schaarsteverhoudingen en de mogelijkheid of bereidheid tot samenwerken (het overstijgen van het individuele belang). In het jargon heeft men het ook wel over het 'Prisoner's Dilemma'. Dit dilemma ontstaat door het ontbreken van volledige informatie over het toekomstige gedrag van de ander(en) en het bij gebrek aan informatie streven naar het eigenbelang op korte termijn, dat afwijkt van het collectieve belang op lange termijn.

Met onvoldoende onderkende schaarstesituaties als basis zit de kern van de milieuproblematiek in een onvolledig systeem van eigendomsrechten en (de daaruit voortvloeiende) negatieve externe effecten (zoals milieubederf) van productie en consumptie³. Om een optimale allocatie van productiefactoren te bereiken dienen deze externe effecten in de prijzen te worden geïnternaliseerd. De factor milieu wordt evenwel veelal niet in beslissingen meegenomen. Prijsprikkels, maar mogelijk ook psychologische, wettelijke en sociale prikkels zullen er uiteindelijk voor zorgen, dat de factor milieu wel volledig wordt meegenomen in productie- of consumptiebeslissingen, maar de vraag is uiteraard of dat voor bepaalde milieucompartimenten ook op tijd is⁴. Psychologische en sociale prikkels kunnen een altruïstische (milieuzorg uit normbesef jegens toekomstige generaties of uit een spiritueel perspectief) of een egocentrische (milieu-eisen vanuit de afnemer) invalshoek hebben.

De basis voor het hedendaagse milieubeleid en tevens voor duurzame ontwikkeling is terug te voeren op de al dan niet impliciete erkenning, dat milieu en economie nauw met elkaar verbonden zijn. In feite kan een economisch systeem niet bestaan zonder een ecologisch systeem: het ecologisch systeem is het hoofdsysteem, waarvan het economisch systeem een afgeleide is. Immers, het ecologisch systeem maakt leven mogelijk en is zowel een 'bron' - natuur en hulpbronnen - als een 'put' - ontvanger en verwerker van afval en andere emissies - voor een economisch systeem. Zorg voor het milieu is een noodzakelijke voorwaarde voor elke economische activiteit en uiteindelijk voor de overleving van de mens.

---

³ Eigendomsrechten zijn volledig indien er sprake is van universaliteit, exclusiviteit, overdraagbaarheid en handhaafbaarheid. Zie Tietenberg, 1992. Een visser heeft bijvoorbeeld wel een prikkel tot een duurzame vangstoptimalisatie, indien de visgronden exclusief in zijn eigendom zijn. Andere vissers hebben op die visgronden geen rechten, terwijl handhaving gegarandeerd is. Externe effecten zijn gebeurtenissen die een aanzienlijk voor- of nadeel op een bepaalde persoon of groep van personen heeft, die niet (volledig) betrokken waren bij de beslissing die direct of indirect leidde tot deze gebeurtenissen (zie Meade, 1973, blz.15). Andere bronnen van milieuproblemen zijn imperfecte marktstructuren (zoals monopolies) en overheidsfalen.

⁴ Het marktfalen kan in grote lijnen langs vier wegen gecorrigeerd worden: directe regulering (zoals standaarden en vergunningen), economische beleidsinstrumenten (zoals regulerende heffingen, subsidies, belasting(reductie) en verhandelbare emissierechten), onderhandelingen voortvloeiende uit eigendomsrechten en een brede categorie van druk en overreding (zoals met behulp van jurisprudentie en convenanten, maar ook vanuit bepaalde belanghebbenden, zoals industriële afnemers, consumenten en werknemers). Zie bijvoorbeeld Heerink, 1993.

De invloed van menselijke activiteiten op het milieu binnen een land kan, zowel per land als voor de gehele wereld, met de formule $I = B \times W \times T$ eenvoudig inzichtelijk worden gemaakt⁵. Dit wil zeggen, dat de totale milieudruk op een bepaald moment (I) gelijk is aan de bevolkingsomvang (B) maal de welvaart - BNP - per hoofd van de bevolking (W) maal de milieudruk per product (T) op een bepaald moment. Hieruit blijkt, dat naast economische groei ook bevolkingsgroei een belangrijke factor is in de totale milieudruk. In het jaar 2050 leven er naar verwachting 10 miljard mensen op aarde. Het is uitgesloten dat in dat jaar, bij een handhaving van de huidige milieudruk per product, het 'noorden' en 'zuiden' eenzelfde consumptie- c.q. welvaartsniveau kunnen hebben (op het niveau van het 'noorden'). Dat zou tot een enorme milieuvervuiling, natuurvernietiging en hulpbronnenverbruik leiden. Dit is in China al zichtbaar: volgens een Wereldbank-rapport dient China 70 miljard gulden te investeren om een (lokale) milieuramp te voorkomen. Naar verwachting zal bij de huidige groei van de luchtverontreiniging in China (ten gevolge van onder andere inefficiënt en overvloedig steenkolengebruik) jaarlijks bijna één miljoen Chinezen vroegtijdig overlijden door ongezonde lucht⁶. De oplossing zal mondiaal moeten worden gezocht in gedragsaanpassingen en technologische en andere innovaties, waardoor de milieudruk per product (T) zal dalen. Bij de verwachte verdubbeling van de wereldbevolking (B) en een geschatte toename van het mondiale welvaartsniveau (W) met een factor 4 tot 8 (dit is nodig om de welvaart in het 'zuiden' op een meer gelijkwaardig peil met het 'noorden' te brengen) zal voor een halvering van de huidige mondiale milieudruk (I) de milieubelasting per eenheid product (T) met een factor 16 tot 32 moeten worden teruggebracht.

Milieuvraagstukken en -bewustzijn

Milieubewustzijn is geen nieuw verschijnsel. Reeds in de Griekse Oudheid stond milieu in de belangstelling. De nadruk lag in het begin vooral op de natuur. Ook in Bijbelse vertellingen keert het thema terug. De mens wordt al eeuwenlang geconfronteerd met de gevolgen van zijn handelen voor de natuurlijke omgeving. Hele beschavingen zijn erdoor uitgestorven of gedwongen zich te verplaatsen. Waar het bewustzijn vóór de achttiende eeuw (in Europa) zich op de bescherming en de erkenning van de natuur richtte, werden na de Industriële Revolutie de eerste tekenen van een opkomend milieubewustzijn zichtbaar. Allerlei industriële activiteiten en het gebruik van kolen als brandstof voor huizen leidden tot sterke verontreiniging van de lucht met roet, stank en zwaveldioxyde, met name in de grote steden. De eerste milieuwet dateert uit 1838 en had voornamelijk betrekking op de hygiënische situatie in Engeland. In december 1873 werd de eerste Nederlandse wet tot stand gebracht met betrekking tot de verontreiniging van bodem, water en lucht.

Het was vooral in de twintigste eeuw dat milieuproblemen in schaal en omvang veranderden. In deze eeuw vervijfvoudigde de wereldbevolking, vervijftienvoudigde het energieverbruik door sterk toegenomen productie, consumptie en mobiliteit, was er sprake van een sterke intensivering van de landbouw, werd de eindigheid van verschillende grondstoffen zichtbaar en bleek de invloed van de mens op het klimaat steeds duidelijker. Manifesteerden de problemen zich eerst alleen op lokaal niveau (zoals hinder en plaatselijke lucht- en waterverontreiniging), later deden ze zich ook voor op regionaal, fluviaal (bijvoorbeeld vermessing) en

---

⁵ Dit is de statische formule van Ehrlich en Holdren (1974). Voor een dynamische weergave, zie Steer (1993).

continentaal (bijvoorbeeld verzuring) niveau en nu zelfs op mondiaal niveau (het gat in de ozonlaag en het broeikaseffect). Daarmee is de noodzaak tot een daling van de milieudruk voor meerdere vormen van vervuiling een mondiale zaak geworden: woestijnvorming, ontbossing, klimaatverandering ten gevolge van het gebruik van fossiele brandstoffen, aantasting van de ozonlaag en ophoping van chemische stoffen in de voedselketens en in delen van het grondwater.

In het begin van de jaren zestig begon het gevoel van onbehagen over de ontregeling van het milieu in bredere groepen van de bevolking te groeien. Dit werd mede ingegeven door de conclusies en beweringen in het boek *Silent Spring* uit 1962⁷. Het aantal milieu-actiegroepen steeg vooral in de periode 1968 tot 1972 snel. Het inzicht dat een aantasting van het milieu het voortbestaan van de mensheid zou kunnen bedreigen, leidde tot het pleidooi voor een drastische ombuiging van het op groei gerichte economisch vooruitgangdenken. De basis hiervoor werd gelegd door de Club van Rome⁸. Haar rapport *Grenzen aan de groei* uit 1972 heeft, ondanks de vele kritiek op de conclusies en de onderzoeksmethodieken, een niet te onderschatten signalerende functie gehad en is baanbrekend geweest voor tal van ontwikkelingen op milieugebied. Bij overheden in een aantal landen leidde het tot structurele maatregelen op het gebied van milieu.

Na een conjuncturele inzinking ontstond vanaf het begin van de jaren tachtig hernieuwde aandacht voor het milieu, ditmaal ook bij bedrijven. Dit was vooral ingegeven door milieurampen, zoals Seveso (gifwolk in Italië met besmetting van omwonenden, 1976), Sandoz (verontreiniging van de Rijn, Zwitserland, 1978), Lekkerkerk (één van de vele bodemverontreinigingsaffaires in Nederland, 1980), Bophal (India, één der zwaarste giframpen met 2.500 directe doden, 1984), Tsjernobyl (ongeval in een kerncentrale in de voormalige Sovjetunie met vele doden en ernstige gezondheidseffecten tot in West-Europa, 1986) en Exxon Valdez (grote olieramp voor de kust van Alaska, 1989). Het werd evident, dat milieudegradatie, economische groei, bevolkingsgroei en armoede in een internationaal perspectief met elkaar samenhangen. Dit inzicht heeft ertoe geleid het begrip duurzame ontwikkeling te introduceren.

Duurzame ontwikkeling

Duurzame ontwikkeling is een lastig begrip dat tot veel spraakverwarring leidt. Het is wellicht eenvoudiger te definiëren datgene wat niet duurzaam is (zoals uitputting van grondstoffen en erosie van gronden). Het begrip kreeg bredere aandacht toen in 1987 de 'World Commission on Environment and Development' (WCED) haar rapport *Our Common Future* uitbracht. Dit (Brundtland-)rapport legt de basis voor de invulling van het begrip duurzame ontwikkeling. De verwoording is de meest algemeen aanvaarde definitie van duurzame ontwikkeling geworden en is de basis geworden van het Nederlandse milieubeleid. De definitie van de Brundtlandcommissie luidt als volgt:

---

⁶ Zie Wereldbank, 1997.

⁷ Zie Carson, 1962. Het boek hield de wereld een schrikbeeld voor van de gevolgen van het gebruik van pesticiden en insecticiden, zoals DDT ter bevordering van de landbouwproductie, voor de natuur en de mens. Het boek getiteld *Our Stolen Future*, geschreven door Colborn e.a., deed dat in 1996 nog eens over. De auteurs van dit boek spreken over zich snel en explosief verspreidende giftige stoffen in de voeding van de mens.

⁸ Zie Meadows, 1972.

"Duurzame ontwikkeling is een ontwikkeling waarbij aan de behoeften van de nu levende generatie tegemoet wordt gekomen, zonder dat daardoor de mogelijkheden van toekomstige generaties om in hun behoeften te voorzien, in gevaar worden gebracht."

In het begrip duurzame ontwikkeling zit daarmee een intragenerationele component (de noord-zuid-problematiek) en een intergenerationele component (de - brede - welvaartsverdeling tussen generaties). Eigenlijk zou men van duurzaam moeten spreken als economische, sociale en ecologische aspecten met elkaar in evenwicht zijn. Er kan worden gesproken over een zogenoemde 'triple bottom line' (de drie P's): People, Planet en Profit⁹. Duurzaamheid en duurzame ontwikkeling zal in dit artikel echter worden afgebakend tot het samengaan van de ecologische en economische component. De redenen hiertoe zijn van tweeërlei aard. Ten eerste is een goede milieukwaliteit een noodzakelijke voorwaarde voor leven op aarde (de ultieme ondergrens). Ten tweede zal in een bredere definitie van duurzaamheid de economische en sociale component (weer) te gemakkelijk dominant worden verklaard. Immers, het reduceren van milieuvervuiling of het in stand houden van natuur kan ten koste gaan van winsten, werkgelegenheid, concurrentiekracht, economische groei et cetera. Veelal zal dit gemakkelijk als alibi gebruikt kunnen worden om niets of te weinig aan het milieu te doen.

Hoe kan een (ecologisch) duurzame ontwikkeling tot stand komen? Essentieel is dat de technologie bewust wordt ingezet voor de ontwikkeling van meer milieuvriendelijke productieprocessen en producten. Von Weizsäcker (1995) bespreekt in zijn boek *Faktor 4* tal van technologische oplossingsrichtingen, die de milieudruk sterk kunnen verlagen. Ook de *Nota Milieu en Economie* (1997) wijst vele oplossingsrichtingen aan. Naast technologische vernieuwing zal vraagverschuiving (veranderende preferenties van de consument) een scherpe daling van de milieudruk per eenheid product tot stand dienen te brengen. In dit licht bezien is duurzame ontwikkeling voor het bedrijfsleven een uitdaging. De groei zal in de komende jaren te vinden moeten zijn in de sectoren en producten met een lage milieudruk per eenheid product.

Wat heeft een bankier met duurzame ontwikkeling te maken?

Nu een beeld ontstaat van de ontwikkeling van de milieuproblematiek en het milieubewustzijn, rijst de vraag wat een bankier met duurzaamheid te maken heeft. Een ideologisch antwoord zou kunnen luiden, dat een duurzame ontwikkeling noodzakelijk is voor toekomstige en huidige generaties en iedereen aan het bereiken daarvan een bijdrage levert en moet leveren, ook banken. Dit ideologisch spoor is op macroniveau zelfs een economisch spoor, aangezien het economisch systeem een onderdeel is van het ecologisch systeem. Het ecologisch systeem is in feite een kapitaalgoed dat het mogelijk maakt om producten te maken waarmee inkomsten kunnen worden gegenereerd. Tevens fungeert het als een ontvanger van al het afval dat de productie van die producten genereert. Afschrijving is in feite niet mogelijk, aangezien er grosso modo geen substituuut bestaat. Zonder dit specifieke (meta-)kapitaalgoed dus geen inkomsten; zorg voor het ecologisch systeem is dan ook gezond eigenbelang. Op individueel bedrijfsniveau ontstaan echter afwegingsvraagstukken. Zoals de metafoor van de 'tragedy of the commons' bijvoorbeeld aangeeft, is een zorgvuldig gebruik van natuurlijke

---

⁹ Zie Elkington, 1998.

hulpbronnen door één bedrijf niet noodzakelijk een garantie voor duurzame exploitatie (ten gevolge van zogenoemde 'free riders'). Zonder het bestaan van goede regelgeving, jurisprudentie of andersoortige instituties, normen of waarden, die een duurzame exploitatie en uitstoot van schadelijke stoffen garandeert, is elk bedrijf in beginsel een gevangene van het gedrag van anderen (het zogenoemde 'prisoner's dilemma')¹⁰.

Maar ecologisch handelen en gezond (economisch) eigenbelang op individueel niveau is wel degelijk mogelijk. Dit zouden we het zakelijk antwoord op de bovenstaande vraag kunnen noemen. De milieurisico's die klanten van een bank lopen zijn in beginsel ook milieurisico's voor de bank. Het inschatten van milieurisico's is daarom noodzakelijk en gezond eigenbelang. Banken dienen daartoe op de hoogte te zijn van milieuentwikkelingen in algemene zin en in specifieke sectoren. Evenals productie-ondernemingen, kunnen banken voorts kosten besparen door zuiniger met bijvoorbeeld energie om te gaan. Maar het is vooral de intermediaire positie van banken in het economische voortbrengingsproces, die banken een belangrijke speler maken met betrekking tot het streven naar duurzaamheid.

De bank als intermediair

Een bank vervult in een economisch systeem een belangrijke rol: zij is een intermediair tussen vragers en aanbieders van geld. Banken zijn de belangrijkste financiële intermediairs in een economie. De intermediaire functie betreft vooral het bij elkaar brengen en op elkaar doen aansluiten van besparingen en investeringen. Als financieel intermediair tussen marktpartijen heeft een bank de vier bekende functies: transformator van geld naar schaal; transformator van geld naar looptijd; transformator van geld naar plaats; transformator van risico's.

Vooraf deze laatste functie (risicospreiding en -beheer) zal voor het bereiken van een duurzame samenleving belangrijk kunnen zijn¹¹. Tussen vragers en aanbieders van geld bestaat informatie-asymmetrie, onder meer met betrekking tot milieu-aspecten. Banken hebben de beschikking over een omvangrijk kredietverleningsapparaat en hebben daardoor een comparatief voordeel in informatie, ten gevolge van de kennis die zij van sectoren, wetgeving en marktontwikkelingen hebben. Door een in beginsel goed zicht op milieu- en financiële risico's vervullen banken daarmee een belangrijke rol in het reduceren van die informatie-asymmetrie tussen marktpartijen. Een bank kan aan het reduceren van die onzekerheid een waardering (prijs) geven. Tariefdifferentiatie naar duurzaamheidsaspecten is daarmee gerechtvaardigd uit risicoperspectief. De mogelijkheden tot tariefdifferentiatie worden nog verruimd, indien banken door een relatief 'goed' gekwalificeerde kredietportefeuille - uit oogpunt van milieurisico's - goedkoper middelen kunnen aantrekken. Door hun comparatieve kennisvoordeel kunnen banken nog een kwalitatieve stap verder gaan door middel van tariefdifferentiatie uit hoofde van het willen stimuleren van een duurzame ontwikkeling. Met hun

---

¹⁰ Duurzaamheid wil niet zeggen dat er in het geheel geen gebruik van natuurlijke hulpbronnen of van milieuvuiling sprake kan zijn. Het gaat er in strikte zin om, dat de absorptiecapaciteit (het vermogen van het ecologisch systeem om milieuschadelijke stoffen over een bepaalde periode op te vangen en af te breken zonder dat de vitaliteit van het systeem achteruit gaat) en de regeneratiecapaciteit (het vermogen van het ecologisch systeem om onttrokken grondstoffen weer aan te vullen) van het ecologische systeem niet wordt overschreden. Deze grenzen kunnen wetenschappelijk en dienen daarnaast politiek, zoals bij biodiversiteit, vastgesteld (te) worden.

¹¹ Zie ook Schmidheiny en Zorraquín (1996) voor een bespreking van de positieve en/of negatieve rol van financiële intermediairs met betrekking tot duurzame ontwikkeling.

financieringsbeleid kunnen banken dan gericht bijdragen aan duurzaam ondernemen. De activiteiten van de (kleine) Triodos Bank zijn een voorbeeld van deze kwalitatieve invloed richting duurzaamheid. De producten van de Triodos Bank zijn er op toegesneden dat spaarders en beleggers zelf aangeven in welke richting hun kapitaal wordt aangewend. De Triodos Bank sluit bepaalde sectoren van financiering uit, zoals wapenproductie, en stimuleert nadrukkelijk andere sectoren, zoals de productie en ontwikkeling van zonne-energie. De overheid zou deze differentiatie in tarieven (verder) kunnen bevorderen door fiscale faciliteiten en doet dat ook onder meer met behulp van de fiscale groenregeling.

Voorbeelden

Banken kunnen op verschillende wijzen inspelen op duurzaamheid. Onderstaand zullen enkele voorbeelden genoemd worden¹².

Een van de belangrijkste activiteiten van banken is het verlenen van **kredieten**. Er bestaan aanzienlijke milieurisico's bij het financieren van relaties. Deze blijven veelal onderbelicht, terwijl er reeds vele methodieken voorhanden zijn om de milieurisico's van bedrijven in te schatten¹³. Een milieurisico van een klant kan een financieel risico van de bank worden. Zo kan de continuïteit van een klant in gevaar komen door veranderend overheidsbeleid of veranderende voorkeuren van consumenten of industriële afnemers, volgende uit het nastreven van duurzaamheid. Ook de zekerheden kunnen, sneller dan zonder het bestaan van milieurisico's, in waarde dalen of zelfs een negatieve waarde krijgen, zoals in het geval van - ernstige - bodemverontreiniging. Daarnaast kunnen banken in sommige situaties zelf direct aansprakelijk worden gesteld voor het milieuschadelijke handelen van een relatie¹⁴. Verschillende banken hebben inmiddels eigen methodieken opgesteld voor het bepalen van de milieurisico's van (potentiële) relaties¹⁵. Daarnaast zijn een aantal banken met specifieke milieuleningen voor het MKB op de markt gekomen, zoals in Nederland de ING Bank en de Rabobank.

Een steeds belangrijker wordende activiteit van banken is het **beleggen** voor eigen rekening (hierbij spelen op hoofdlijnen dezelfde risico's zoals hierboven staan beschreven) en het beleggen in opdracht van relaties. Waar relaties niet alleen in financieel rendement maar ook in maatschappelijk rendement geïnteresseerd zijn, ontstaat een interessante markt. Zo is de markt voor fondsen, die uitsluitend beleggen in bedrijven met (vooruitstrevende) milieuzorg sterk groeiende. Daarnaast bestaan er in Nederland zonne-energie-, windenergie-, milieutechnologiefondsen et cetera. Het is echter niet langer zuiver idealisme, aangezien de financiële rendementen van meerdere 'duurzame' fondsen boven het marktgemiddelde blijken te liggen¹⁶. Dit hangt samen met een vergaande toetsing, eventueel door gespecialiseerde bureaus, van de financiële en milie-

---

¹² Zie Jeucken, 1998a, 1998b.

¹³ Zie bijvoorbeeld Costaras, 1995.

¹⁴ Vooral in de Verenigde Staten heeft zich dit sterk voorgedaan. Op een gegeven moment werd een bank in een proces aansprakelijk gesteld voor de kosten van de schoonmaak van de bodem van een bedrijf, aangezien de bank door haar participatie in het financiële management van het bedrijf "de mogelijkheid tot beïnvloeding" van het totale bedrijfsbeleid (inclusief de beslissing waaruit de vervuiling volgde) had, ook al had zij geen daadwerkelijke invloed op de bedrijfsactiviteiten. Zie *Journal of Environmental Law* 4(1), 1992, blz.145-151.

¹⁵ De Nederlandsche Bank (DNB) zou in haar toezicht, evenals zij dat doet ten aanzien van de millenniumproblematiek, milieurisico's van banken kunnen meenemen. Tot nu toe is dit niet het geval en er zijn geen signalen dat DNB haar beleid op dit punt op korte termijn zal wijzigen.

aspecten van veelal beursgenoteerde bedrijven. Naarmate de preferenties van consumenten meer naar duurzame goederen verschuiven, zullen de bedrijven die dergelijke producten voeren een betere aandeelhouderswaarde kunnen creëren. Uiteraard kan soms een fiscale stimulering noodzakelijk of wenselijk zijn.

Ook op het terrein van **verzekeren en leasen** liggen uitdagingen met betrekking tot duurzaamheid. Zo hebben diverse (bank)verzekeraars in 1998 een nieuwe milieuschadeverzekering (MSV) ingevoerd, waarbij premiedifferentiatie naar milieurisico leidend is. Diverse banken hebben daarnaast windmolenlease-producten ontwikkeld. Ook op het terrein van advisering aan relaties liggen uitdagingen, die meerdere banken hebben opgepakt in de vorm van brochures, congressen, milieu-informatiepunten en specifieke software-toepassingen. Veel ontwikkelingen richting duurzaamheid hebben een hoog innovatief gehalte en zijn kleinschalig voorhanden. Op dit moment bestaan er nauwelijks financiële instrumenten om aan deze behoefte tegemoet te komen. Banken die duurzaam bankieren nastreven, kunnen hiervoor speciale instrumenten in het leven roepen, zoals de zogenoemde innovatiefondsen.

Interne milieuzorg is het in het eigen productieproces zo zorgzaam mogelijk omgaan met de factor milieu. Banken hebben een relatief beperkte milieubelasting per eenheid product. Door de grote volumes is de totale milieudruk echter in absolute zin niet onaanzienlijk. Banken gebruiken zeer veel kantoorruimte, zijn verslinders van papier, hebben transportvoorzieningen en verbruiken energie en water. Kostenbesparingen kunnen dan ook aanzienlijk zijn. National Westminster behaalde bijvoorbeeld tussen 1991 en 1995 een energiebesparing van circa 25 procent ten opzichte van het jaar 1991; cumulatief was daarmee een netto kostenbesparing gemoeid van circa honderd miljoen gulden¹⁷.

Het streven naar duurzaamheid impliceert binnen organisaties een gedragsverandering. Die kan autonoom tot stand komen, maar dient veelal georganiseerd te worden. **Communicatie** is dan zeer belangrijk. Een wezenlijk element van interne milieuzorg is, dat het milieuprogramma en het milieubeleid naar alle geledingen van het bedrijf worden gecommuniceerd. Naast interne communicatie kan ook externe communicatie een bijdrage leveren aan de organisatieverandering. Externe communicatie kan uiteraard ook commerciële voordelen met zich meebrengen. Bij externe communicatie kan gedacht worden aan PR-activiteiten, een milieujaarverslag en het ondertekenen van internationale verdragen (zoals de verklaring van het Milieuprogramma van de Verenigde Naties inzake banken en milieu). Bij elke vorm van externe communicatie dient een bank zich overigens te beraden op zijn externe toetsbaarheid: kan de bank resultaten laten zien op het gebied van milieuzorg of -beleid en wil zij daar ook op (kunnen) worden aangesproken?

Bankieren in een duurzame toekomst

In het economisch systeem is de discrepantie tussen gedragingen op korte termijn en wenselijkheden op lange termijn een duidelijk knelpunt voor het bereiken van een duurzame ontwikkeling. Bovendien is er sprake van marktfalen: individuen houden vaak geen rekening met de effecten van hun acties op anderen, voor zover die

---

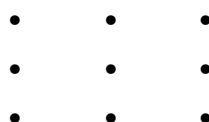
¹⁶ Zie WBCSD (1997), Van der Woerd en Vellinga (1997) of Robeco (1998).

niet in de prijzen tot uitdrukking komen (de zogenoemde externe effecten). Economische instrumenten in het milieubeleid trachten de externe effecten in de prijzen te internaliseren. Het meest wenselijke is uiteraard dat de maatschappij zelf de negatieve externe effecten in de prijzen internaliseert, bijvoorbeeld door een herleving van maatschappelijke betrokkenheid en verantwoordelijkheid. De overheid kan hier uiteraard ook enigszins op sturen. Voor het bereiken van duurzaamheid blijft echter een belangrijke rol voor de overheid bestaan. De overheid kan daarbij wel steeds meer gebruik maken van marktpartijen en het een en ander faciliteren door middel van voorlichting, subsidies en andere financiële prikkels en eventueel uiteindelijk formaliseren door regelgeving. Er is een tendens waarneembaar dat steeds meer individuen en organisaties hun maatschappelijke verantwoordelijkheid zien en nemen. Aan die verantwoordelijkheid zitten evenwel bepaalde economische grenzen. Gedragsveranderingen van consumenten ('bewust consumeren'), producenten (technologische, organisatorische en bestuurlijke vernieuwingen van processen en/of producten) en financiële partijen hebben de potentie om, al dan niet geïnduceerd door prijsprikkels, een nieuwe economische omgeving met een geheel eigen sectorstructuur te scheppen.

Zorg voor het milieu is al een aantal decennia een belangrijk aandachtspunt bij productiebedrijven. Bij banken kwam de aandacht pas halverwege de jaren negentig op gang. Milieu is binnen de bancaire wereld heel lang gezien als 'soft' en het onderwerp had een groot 'geitenwollen sokken'-imago. Inmiddels zijn vele banken actief en probeert men elkaar de groene loef af te steken. Toch is niet alleen imago een belangrijke drijfveer. Inzichten zijn veranderd, onder andere door pionierswerk van de kleinere banken als de Triodos Bank en de ASN Bank op het terrein van 'duurzaam beleggen', en inmiddels wordt milieu en duurzaamheid veeleer gezien als een mogelijkheid om extra winst of omzet te genereren. Zolang er geen sprake is van een volledige internalisering van negatieve externe (milieu)effecten door producenten en consumenten, is het bereiken van duurzaamheid echter niet mogelijk. Het is onwaarschijnlijk dat een volledige internalisering binnen het huidige economische paradigma mogelijk is¹⁸. Voor het bereiken van duurzaamheid is dan een paradigmaverandering noodzakelijk.

Een gedachtenspelletje kan het verschuiven van inzichten en de essentie van een paradigmaverandering verduidelijken. De lezer wordt uitgenodigd het raadsel op te lossen, alvorens verder te lezen. De opgave is alle onderstaande negen punten met elkaar te verbinden door het trekken van vier aaneengesloten lijnen (dat wil zeggen zonder de pen van het papier te halen). De oplossing volgt verbaal om de lezer niet op voorhand de oplossing grafisch aan te reiken.

---

¹⁷ Zie NatWest Group, 1997.

¹⁸ In Jeucken (1998a) wordt de ontwikkeling naar het huidige filosofische en economische paradigma beschreven en geanalyseerd.

Om verbaal de oplossing van het raadsel uit te leggen wordt een onderverdeling gemaakt in kolommen (met de nummers 1, 2, 3) en rijen (met de letters A, B, C). De oplossing is nu als volgt: trek de eerste lijn vanuit C3 (er kan overigens in elk van de hoeken gestart worden) via B2 naar A1. Trek vervolgens de tweede lijn vanuit A1 via B1 en C1 naar een nieuw punt, met de virtuele positie D1. Trek de derde lijn vanuit D1 via C2 en B3 naar een ander nieuw punt, A4. Trek vervolgens de laatste lijn van A4 via A3 naar A2 (of A1).

Veel lezers zullen na ijverig puzzelen hebben geconstateerd, dat er geen oplossing mogelijk lijkt. Dat komt omdat men de oplossingsrichtingen zelf heeft beperkt door (impliciet) de omtrek van de punten als de grenzen van het raadsel te zien. Het probleem lijkt onoplosbaar doordat men het *op een bepaalde manier* wil oplossen. Binnen het zelf-gedefinieerde kader/systeem bestaat er inderdaad geen oplossing. In een gedachtensprong buiten het kader, dat wil zeggen door ook de omgeving buiten de hoekpunten in de oplossing te betrekken, ligt de oplossing. Na deze gedachtensprong is de oplossing verrassend eenvoudig. Het gedachtenspelletje is ontleend aan Watzlawick (1974), die concludeert: “De oplossing resulteert niet uit een *visie* op de punten zelf, maar uit een *revisie* van wat men omtrent die punten aanneemt.”

De analogie met veel dagelijkse problemen ligt hierbij voor de hand. Dit geldt ook voor banken. Door milieu niet langer uitsluitend als een kostenpost of risico te zien, maar te begrijpen dat aan milieuzorg geld verdiend kan worden door banken zelf en door haar klanten, ging het vraagstuk hoe met milieu om te gaan er ineens heel anders uitzien. Deze omslag is halverwege de jaren negentig door banken in Nederland gemaakt. In 1998 zette een grootbank daartoe een belangrijke stap verder door een zogenoemd duurzaam beleggingsfonds op te richten, zonder steun van de overheid (het zogenoemde DuurzaamAandelen Fund van de Robeco Groep). Milieu als selectiecriteria voor beleggingsfondsen deed daarmee op ‘grote’ (de kleine banken deden dit al langer) schaal in Nederland haar intrede. Een andere ontwikkeling is de Milieuschadeverzekering, die in 1998 haar intrede deed in Nederland. Dit verzekeringsproduct is een expliciet voorbeeld van premiedifferentiatie op basis van milieuvraagstukken.

Het bijzondere is, dat de mogelijkheden tot dergelijke financiële innovaties al langer bestonden, maar - met uitzondering van enkele nationale en internationale ‘niche-players’ - niet werden gezien of niet serieus werden genomen. Individuen vanuit de grote Nederlandse banken bleven het milieuvraagstuk in feite definiëren als zijnde de negen punten in het bovengenoemde gedachtenspelletje, terwijl de oplossing daarbuiten lag. De genoemde voorbeelden maken de weg voor op grotere schaal toepassen van premiedifferentiatie in de kredietverlening - de kern van bankieren - vrij. Op basis van risico’s is het min of meer al geaccepteerd, maar op basis van ideologische gronden (nog) niet. Individuen die openstaan voor de implicaties van het buiten gebaande wegen treden van het gedachtenspelletje, zullen in de nabije toekomst ook niet-risicogebonden premiedifferentiatie geaccepteerd maken. Indien een dergelijke ontwikkeling grootschalig opgepakt wordt, zal zij marktconform worden. Zonder op de stoel van de ondernemer te zitten of een verlengstuk van overheidsbeleid te zijn geworden, zal duurzaam bankieren dan ook marktconform en dus niets bijzonders zijn.

Duurzame ontwikkeling gaat hand in hand met verandering. Deze verandering kan geleidelijk zijn over een lange periode, zoals het geleidelijk verschuiven van inzichten binnen de bancaire sector, of plotseling over een korte periode (veelal naar aanleiding van een crisis, zoals een zeer ernstige milieuramp) plaatsvinden. Banken hebben, van binnenuit geredeneerd, vooral te maken met geleidelijk veranderende inzichten. Banken kunnen echter wel degelijk ook met plotselinge veranderingen te maken krijgen. Vooral bij investeringen met een lange termijn horizon van circa 20 jaar, zijn de risico's groot. Een visie hebben op hoe een 'duurzame' samenleving er over bijvoorbeeld 30 jaar uit kan zien is dan noodzakelijk. "Wat is over 20 à 30 jaar acceptabel en wat niet?"; "Welke sectoren en soorten bedrijfsactiviteiten zullen dan nog bestaan en welke niet meer?", zijn vragen die banken daarbij dienen te beantwoorden. De antwoorden op deze vragen geven de legitimering en noodzaak van korte termijn handelingen aan.

Zoals aangegeven, hebben banken zelf ook invloed op die verandering en zijn zij in staat te sturen op duurzame ontwikkeling. Het veranderende inzicht, dat een bank wellicht niet altijd een 'volger', maar soms ook een 'stuurder' is, zal in eerste instantie zeer geleidelijk zijn, maar kan op een gegeven moment radicaal omslaan. Banken die met die beweging meegaan en op een dergelijke radicale omslag zijn voorbereid en/of daar deel van uitmaken, zullen de 'duurzame' - dat wil zeggen ook uit oogpunt van de eigen bedrijfscontinuïteit - banken van de toekomst zijn. Daadwerkelijk duurzaam bankieren impliceert, dat banken niet afschrijven op relaties die op dit moment relatief gezien niet duurzaam handelen, maar dat zij deze juist begeleiden op de moeilijke weg naar een meer duurzame bedrijfsvoering. Tegelijkertijd zullen banken relaties met duurzame investeringsambities, met veelal nog een hoog innovatief gehalte, moeten ondersteunen met (specifieke) financiële instrumenten in de verwezenlijking van hun ambities. Het is dan ook nadrukkelijk niet wenselijk om op de weg naar duurzaamheid sectorkeuzen te maken of dit van banken te eisen¹⁹. Slechts waar relaties hardnekkig afkerig blijven van een meer 'duurzame' koers, dat wil zeggen gecontinueerd niet bereid zijn om verbeteringen in een meer duurzame richting aan te brengen, komen dergelijke vragen aan bod. Maar dan is het juist verstandig bancaire ondernemerschap om die relatie af te bouwen, met het oog op de slechte continuïteitsperspectieven van die relatie (geen 'goed ondernemerschap' met oog op veranderend overheidsbeleid en veranderende preferenties van marktpartijen). Door open met dit veranderingsproces om te gaan, zowel intern als extern, wordt de noodzakelijke voedingsbodem gelegd voor duurzaam bankieren. Dit is een proces wat niet van de een op de andere dag kan en zal plaatsvinden. Bepalend in het veranderingsproces is hoe een bank in de wereld wil staan. De Rabobank heeft met haar vernieuwde ambitieverklaring inmiddels daarin positie genomen: "De Rabobankorganisatie vindt dat een duurzame ontwikkeling van welvaart en welzijn een zorgvuldige omgang met natuur en leefmilieu vergt. Hieraan wil ze met haar activiteiten bijdragen."

Literatuur

- Boulding, K.E. (1966), *The Economics of the Coming Spaceship Earth*, in : W.A. Johnson en J. Hardesty (red.), *Economic Growth versus the Environment*, Belmont
- Carson, R. (1962), *Silent Spring*, Boston

---

¹⁹ Zie Jeucken, 1999.

- Colborn, T., D. Dumanoski en J.P. Myers (1996), *Our Stolen Future - Are We Threatening Our Fertility, Intelligence and Survival?: A Scientific Detective Story*, New York
- Costaras, N.E. (1995), *Environmental Risk Rating - A Study of the Development of an Environmental Risk Rating Tool for the Financial Sector*, Utrecht
- Dierick, A.M. (1998), *Milieu en sectoren*, in: Jeucken, M.H.A. (1998), *Duurzaam bankieren - Een visie op bankieren en duurzame ontwikkeling*, Rabobank, Utrecht
- Ehrlich, P.R. en J.P. Holdren (1974), *Impact of Population Growth*, Science, Nr 171, blz.1212-1217
- Elkington, J. (1998), *Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century Business*, Londen
- Heerink, N.B.M. e.a. (1993), *International Trade and the Environment: Theory and Policy Issues*, Wageningen Economic Studies 30, Wageningen
- Jeucken, M.H.A. (1998a), *Duurzaam bankieren - Een visie op bankieren en duurzame ontwikkeling*, Rabobank, Utrecht
- Jeucken, M.H.A. (1998b), *Duurzaam bankieren, Bank- en Effectenbedrijf*, oktober, blz. 17-21
- Jeucken, M.H.A. (1999), *Duurzaam bankieren: niet voor niche maar voor hele markt*, in: People, planet, profit: Visies op duurzaam ondernemen en beleggen (1999), het Financieele Dagblad
- Meade, J.E. (1973), *The Theory of Economic Externalities*, Leiden
- Meadows, D.H. (red., 1972), *Grenzen aan de groei*, Amsterdam
- Ministerie van VROM, EZ, LNV en V&W (1997), *Milieu en economie - Op weg naar een duurzame economie*, Den Haag
- NatWest Group (1997), *Environment Report 1996/97*, Londen
- Ponting, C. (1994), *Green History of the World*, New York
- Robeco (1998), *Beleggen met oog voor rendement en samenleving*, Rotterdam
- Schmidheiny, S. en F.J.L. Zorraquín, with the WBCSD (1996), *Financing Change - The Financial Community, Eco-Efficiency, and Sustainable Development*, Cambridge (Massachusetts)
- Steer, A. en E. Lutz (1993), *Measuring Environmentally Sustainable Development, Finance and Development*, 30 (4), blz.20-23
- Tietenberg, T. (1992), *Environmental and Natural Resource Economics*, 3e editie, New York
- Watzlawick, P., J.H. Weakland en R. Fisch (1974), *Het kan anders - Over het onderkennen en oplossen van menselijke problemen*, Deventer
- Weizsäcker, E. von, e.a. (1995), *Faktor Vier: Doppelter Wohlstand-Halbierter Naturverbrauch: Der neue Bericht an den Club of Rome*, München
- Wereldbank (1997), *Kan het milieu wachten? - Prioriteiten voor Oost-Azië*, Washington DC
- Woerd, K.F. van der en P. Vellinga (1997), *Eco-rentabiliteit*, Vrije Universiteit van Amsterdam, Amsterdam
- World Business Council for Sustainable Development (WBCSD, 1997), *Environmental Performance and Shareholder Value*, Genève
- World Commission on Environment and Development (WECD, 1987), *Our Common Future*, Oxford